

УДК 811.161.2'282

Г. І. Гримашевич

ДИНАМІКА ЛЕКСИКИ ОДЯГУ В ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ

Гримашевич Г. І. Динаміка лексики одягу в говірках Середнього Полісся.

У статті проаналізовано динамічні процеси в тематичній групі лексики одягу середньополіського діалекту, розкрито їхні причини; визначено лексико-семантичні групи, які зазнали найбільших змін у номінації та функціонуванні їхніх елементів; простежено зміну семантики окремих лексем.

Ключові слова: назви одягу, середньополіські говірки, динаміка, лексема, семантика, номінація.

Гримашевич Г. И. Динамика лексики одежды в говорах Среднего Полесья.

В статье проанализированы динамические процессы, связанные с названиями одежды, которые зафиксированы автором в среднеполюсских говорах, раскрываются их причины; определяются лексико-семантические группы, которые подверглись наибольшему изменению в номинации и функционировании их элементов; прослеживается изменение семантики некоторых лексем.

Ключевые слова: названия одежды, среднеполюсские говоры, динамика, лексема, семантика, номинация.

Grymashevich G. I. The Clothers' Lexical Dynamics in Seredniopolissian.

In the article the dynamical processes in the topical lexical groups of the clothes of the seredniopolissian dialects have been analysed, their reasons have been determined, the lexico-semantic groups which have had the largest changes in the nomination and functioning of their elements are classified, the change of some lexemes' semantics has been depicted.

Key words: closing lexic, Middle-Polissyan dialects, dynamic, lexeme, semantic, nomination.

Одним із найактуальніших напрямів сучасних лінгвістичних досліджень є вивчення динамічних змін словникового складу як літературної, так і діалектної мови, оскільки мова – динамічна система, яка має здатність постійно змінюватися, оновлюватися. Як зазначають дослідники, найбільших змін зазнає саме лексична система української літературної [7; 8] та діалектної мови [2].

Процеси появи нових слів та зникнення старих здебільшого взаємозумовлені. Так, назви предметів і явищ матеріальної та духовної культури, які вийшли з ужитку через різноманітні причини (переважно екстралінгвальні), забуваються, стираються з пам'яті діалектоносіїв. Тому розвиток людського суспільства, зміни в його матеріальній та духовній культурі, модернізація всіх сфер життя, зокрема народного господарства, – визначальні позамовні чинники, наслідком яких є зникнення величезних пластів культури народу, що закономірно призводить до змін у сфері номінації та прискорює процес архаїзації лексичних одиниць тих тематичних груп лексики (далі – ТГЛ), які репрезентують матеріал давніх українських народних промислів і пов'язані з матеріальною та духовною культурою народу. Мета нашої розвідки – простежити динамічні процеси у ТГЛ одягу в середньополіських говірках Житомирської області. Матеріалами для написання статті слугували власні польові записи діалектного мовлення зі 165 н. п. Середнього Полісся.

Лексика традиційного поліського одягу – це переважно дуже давня, сформована упродовж століть група слів, яка тісно пов'язана з позначуваними реаліями, відбиває тривалу еволюцію одягу від примітивного первинного до сучасного. Назви одягу як важливі компоненти матеріальної культури є цінним джерелом для вивчення історії народу, етногенезу, глото- та діалектогенезу, взаємозв'язків і контактів українців з іншими народами та їхніми мовами. Назви одягу – це лексика, яка тісно пов'язана з діяльністю людей, із матеріальною та духовною культурою, з кліматично-географічними умовами. З розвитком матеріальної культури втрачаються окремі реалії, замінюються іншими, що зумовлює зміни у сфері номінації: перехід лексики до пасивного запасу, поступове стирання структурних формальних і семантичних ознак лексем,

а то й повну їхню втрату. Зауважимо, що досліджувана ТГЛ на інших теренах Полісся була в полі зору Л. Пономар (Західне Полісся) [5], Ф. Бабія (надгоринські говірки) [1], А. Соколовської (говірки білоруського Прип'ятського Полісся) [6], хоч територія Житомирщини (власне, Середнього Полісся) у зазначених працях практично не представлена, що й зумовлює актуальність нашого дослідження. Вона підтверджується ще й тим, що середньополіські говірки «знаходяться в центрі поліського діалектного континууму, ... є говірками давньої формації зі стабільним протягом віків тубільним населенням, якраз на цій території вздовж Дніпра й Прип'яті простежується найбільш глибоке проникнення на південь білоруських діалектних елементів» [5, с. 41].

Актуальність дослідження традиційного народного одягу та його номінації зумовлена необхідністю зафіксувати структуру комплексу поліського костюма, зберегти назви одягу досліджуваного архаїчного ареалу, які в останні десятиріччя зазнають відчутних змін, причинами яких є розвиток суспільства; зникнення одних реалій, поява інших і, відповідно, лексем на їх позначення; аварія на ЧАЕС, яка безпосередньо зачепила Житомирщину, переважно її поліські райони, і призвела до міграційних процесів, що вплинули й на мовлення діалектоносіїв, які опинилися в новому для них діалектному мікросоціумі; необхідністю системно дослідити цю частину матеріальної (частково й духовної) культури поліщука, яка сягає найдавніших часів, та її номінацію.

Оскільки Полісся є архаїчною зоною, то тут досі збережена значна кількість давніх рис як у структурі комплексного народного вбрання, так і в його номінації. Цілком закономірно, що традиційний народний одяг Полісся зберігає зв'язок з іншими зонами України, але й має низку специфічних ознак. Так, як засвідчують дослідження етнографів, мовознавців та власні спостереження, традиційний комплекс костюма поліщука середини ХХ ст. (такий хронологічний зріз зумовлений тим, що інформаторами під час збирання діалектного матеріалу були люди старшого покоління, які відтворили в пам'яті названу епоху, зазначаючи, що деякі елементи народного одягу вже й на той час не були в активному вжитку, а їх використовували тільки в обрядовості (у родильній, весільній та поховальній), а низку реалій вони пам'ятають або зі свого дитинства, або з розповідей дідусів та бабусь) складався з верхнього одягу з хутра (кожуха) та полотна чи сукна (свити), плечового одягу, який одягали під верхній, полотняної сорочки, поясного одягу (чоловічий – штани, жіночий – спідниця та фартух), пояса, головних уборів, взуття, плетеного з лика різних дерев. Зібраний діалектний матеріал дає підстави виділити у ТГЛ одягу за призначенням його елементів низку лексико-семантичних груп (далі – ЛСГ): «Загальні назви одягу», «Назви верхнього одягу», «Назви плечового одягу, який носять під верхнім», «Назви спіднього одягу», «Назви сорочки», «Назви поясного одягу», «Назви головних уборів».

Комплекс поліського костюма кінця ХХ – початку ХХІ ст. докорінно відрізняється від зазначеного вище як складом компонентів у різних ЛСГ, так і номінацією. Так, основним елементом верхнього одягу з хутра сьогодні є різні види шуб, напівшубок, а кожух використовують досить рідко в повсякденному житті, хоча він сам та його назва (*ко'жух*) функціонує у весільній обрядовості; водночас вийшли з ужитку лексеми на позначення різновидів кожуха (*байба'рак* 'кожух, покритий сукном', *'бургар* 'чоловічий кожух', *ту'луп* 'саморобний кожух' тощо) [точну локалізацію, фонетичні та словотвірні варіанти, семантику відзначених лексем див.: 4]. Зовсім вийшов з ужитку такий різновид одягу, як свита, що, відповідно, призвело й до зникнення лексем на позначення цієї реалії (*'бурка*, *че'мерка*, *коза'ч'іна*, *бе'кеша*, *полот'н'анка*, *полот'нина*, *кобе'н'ак*, *чек'мен'*, *о'панча*, *семи'р'ага* та ін.), хоч частина з них перенесені на інші назви верхнього одягу (*с'вита* 'фуфайка', 'чоловіча чи жіноча куртка'), деякі використовують зі зневажливим відтінком (напр., *'гун'а* 'недбало пошитий одяг', очевидно, такої семантики лексема набула через те, що цей різновид одягу здебільшого був широким, не підігнаним до талії).

Значні зміни відбулися у ЛСГ назв плечового одягу, який носять під верхнім, оскільки давніше до її складу входили переважно назви піджаків здебільшого домашнього, рідше – фабричного виробництва (напр., *'бобрик* 'піджак', *сак* 'чоловічий піджак', *са'чок* 'теплий жіночий піджак', *арм'йак* 'короткий піджак', *ка'пота* 'теплий піджак' та ін.), які наразі втрачені, оскільки замінилися іншими різновидами чоловічих та жіночих кофт, блузок, светрів (напр., *'жемпер* 'плетена кофта без коміра й застібок, яку одягають через голову', *с'ветер* 'т.с.', *гол'ф* 'кофта з високим коміром, який щільно облягає шию', *кенгу'роўка* 'футболка з капюшоном' та ін.), а на позначення різних видів піджака функціонують лексеми *п'ін'чак*, *жа'кет*, *мари'натка*.

Упродовж кількох століть основним елементом спіднього (натільного) одягу була сорочка, яка в номінації представлена низкою лексем залежно від крою, призначення, використання тощо (напр., *косово'ротка* 'чоловіча сорочка з вишитим стоячим коміром', *ко'шул'а* 'жіноча сорочка', *до'д'ол'на со'рочка* 'сорочка, пошита з одного шматка полотна, без підточки', *со'рочка з п'ід'тичкою* 'сорочка, верхня частина якої пошита з тонкого полотна, а нижня – з грубого', *под'точка* 'т.с.', *голо'душа* 'жіноча сорочка без рукавів із великим овальним вирізом на шії', *голо'шийка* 'т.с.', *голон'л'ечка* 'т.с.' та ін.). Зафіксовані назви сорочки зникли, оскільки вийшли з ужитку позначувані ними реалії, адже сучасний різновид такого одягу є переважно покупним, різниться кроєм, матеріалом виготовлення та назвами, значна частина яких є запозиченими (напр., *комб'і'нац'ія* 'жіноча спідня шовкова сорочка', *'майка* 'жіноча і чоловіча спідня бавовняна сорочка'), хоча населення старшого покоління досі зберігає у скринях «на смерть» вишиті старовинні сорочки різного крою.

Поясний одяг структурно не змінився, оскільки й сьогодні функціонує поясний жіночий комплекс, який складається зі спідниці та фартуха, а чоловічий – зі штанів. Однак значні зміни спостерігаємо в номінації елементів цієї ЛСГ. Це зумовлено тим, що традиційна тканина жіноча спідниця зовсім вийшла з ужитку, тому зникли її назви (*анда'рак*, *домот'канка*, *л'етник*), крім лексеми *спод'нища*. Сама ж реалія тільки подекуди збережена як раритет, який використовують у весільній обрядовості. На зміну домотканій чи лляній спідниці прийшли сучасні різновиди такого одягу, які мають різноманітні назви залежно від довжини виробу (*ко'ротка сп'ід'нища*, *'куца спод'н'ища*, *'п'індик*), крою (*те'т'анка* 'широка спідниця з дрібними складками, зібрана в талії на резинку', *грах'і'роука* 'спідниця-гофре', *пл'ес'е'роука* 'спідниця-плісе', *спод'н'ища у складк'і*, *вос'м'ік'л'інка*, *спод'н'ища полук'л'ош*), оздоблення (*спод'нища з чарл'ам'і* 'вузька спідниця зі складкою на кожному боці' та ін.). Такий структурний елемент поясного жіночого вбрання, як фартух, сьогодні використовують тільки для суто практичних потреб – запобігання іншого одягу від забруднення, а свої обрядові та оберегові функції він уже втратив, хоча інформатори старшого покоління пам'ятають, що фартух був обов'язковим елементом одягу вагітної жінки. Вовняні крайки й плетені пояси та їхні назви (*к'райка* 'витканий кольоовий пояс', *ч'індакора* 'широкий жіночий пояс', *вер'зенка* 'широкий плетений вовняний пояс' та ін.) зникли з ужитку. Сьогодні функціонують тільки шкіряні, переважно чоловічі, пояси для підперізування штанів, які в номінації представлені лексемами *пан'руга*, *'пасок*. Зовсім утратилася оберегова та обрядова роль пояса, який здавна використовували як у ворожіннях, обрядовості, так і у веденні домашнього господарства.

Основним головним убором жінки була і є хустка, яка залежно від кольору, функціонування, призначення, розміру мала різні назви, значну частину яких і досі фіксуємо на обстеженій території (напр., *об'матанка* 'велика тепла, переважно сукняна хустка, яку одягають поверх іншої хустки або поверх одягу', *об'н'інатка* 'велика тепла сукняна хустка з китицями', *'резанка* 'святкова вовняна хустка, незарублена, яку вирізують із тканини', *ко'синка* 'хустка трикутної форми' тощо). Із реалій традиційного головного убору заміжньої жінки, який складався з кибалки – деталі головного убору, що являла собою обруч, на який закручували волосся, очіпка – головного убору у формі шапочки, намітки – убору у вигляді довгого шматка полотна, який одягали зверху на очіпок, збережено тільки певні елементи у вигляді залишків, які переважно використовують в обрядовості. Так, поширеною в досліджуваних говірках є назва *зави'вало* для найменування хустки, якою покривають наречену на весіллі, що, очевидно, є відголоском намітки, оскільки таку ж назву раніше мала намітка. Відома також зачіска, яка має назву у *к'ібалку* (волосся розділити на дві частини й закрутити його на голові у вигляді обруча), що,

очевидно, за формою перенесено з назви елемента традиційного головного убору заміжньої жінки – кибалки. Чоловіча шапка й зараз функціонує як основний чоловічий головний убір, хоча на її позначення збережено переважно тільки лексему *'шапка'*; інші ж назви чоловічих зимових головних уборів (напр., *'кучма'* 'волохата висока шапка з овечого хутра', *'йар'мулка'* 'чоловіча плетена шапка', *'йа'ломка'* 'т.с.', *'йо'лом'* 'т.с.', *'ма'герка'* 'т.с.', *'три'вух'* 'зимова шапка-вушанка', *'мала'хай'* 'шапка з широким навушниками') населення Полісся не використовує, оскільки уже не шиють шапок з овечого хутра, плетені шапки представники старшого покоління не використовують, а молодь номінує цю реалію новими назвами (напр., *'пету'шок'* 'вовняна спортивна шапка').

Отже, традиційний народний одяг Житомирського Полісся та його номінація упродовж кількох десятиліть зазнали змін, зумовлених різними чинниками. Ці зміни, на жаль, не завжди є позитивними, оскільки з утратою елементів народного одягу знищується пласт як матеріальної, так і духовної культури населення, який відтворити з кожним роком стає дедалі тяжче, оскільки відходять у небуття люди старшого віку – носії народної моралі, мови, культури. Збереження елементів мови й традиційної духовної та матеріальної культури Полісся як унікальної в багатьох відношеннях зони – невідкладне завдання сучасних етнографів, лінгвістів, етнолінгвістів, фольклористів і всіх, кому не байдуже минуле і майбутнє цієї частини Славії. Аналіз динамічних процесів у ТГЛ одягу дає підстави стверджувати, що практично кожна ЛСГ зазнала змін у номінації, які часто супроводжуються зміною семантики лексем, перенесенням назви на інші предмети одягу, а то й цілковитим зникненням як реалії, так і назви. Дослідження динамічних процесів у тих ТГЛ, які зазнають значних змін у зв'язку зі зникненням чи зміною номінованих реалій, у різних зонах українського діалектного континууму, насамперед в архаїчних регіонах Славії, є сьогодні одним з основних завдань діалектологів-лексикологів, адже, як зауважує П. Гриценко, наявні сьогодні джерела інформації про українську діалектну лексику демонструють неповноту, лакунарність матеріалу, наявність різноманітних обмежень у його репрезентації [3, с. 19]; водночас для виявлення динаміки діалектної лексики важливим є повторне обстеження говірок, за словами П. Гриценка, з перспективою зіставлення різночасових свідчень [там же]. Тому майбутнє діалектної лексикології – за комплексними дослідженнями різнопланової діалектної лексики, передовсім тих ТГЛ, які відзначаються динамікою репертуару номінативних одиниць, зумовленою змінами в матеріальній та духовній культурі діалектоносіїв.

Література

1. Бабий Ф. И. Бытовая лексика говоров среднего бассейна Горыни (названия одежды, обуви и головных уборов) / Ф. И. Бабий : дисс. ... канд. филол. наук : спец. : 10.02.02 – «Украинский язык». – Ужгород, 1985. – 228 с.

2. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослов'янських говірок : монографія / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 594 с.
3. Гриценко П. Ю. Українська діалектна лексика : реальність і опис (деякі аспекти) / П. Ю. Гриценко // Діалектна лексика : лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти : матеріали доповідей Міжнародної конференції. – Глухів : РВВ, 2005. – С. 5–23.
4. Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок / Галина Гримашевич. – Житомир : Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2002. – 184 с.
5. Залеський А. М. Говірки Київського Полісся / А. М. Залеський // Київське Полісся : Етнолінгвістичне дослідження. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 41–76.
6. Пономар Л. Г. Назви одягу Західного Полісся / Л. Г. Пономар – К., 1997. – 182 с.
7. Соколовская А. С. Лексическая типология говоров Припятского Полесья (на материале названий одежды и обуви) / А. С. Соколовская : автореф. ... канд. филол. наук : спец. : 10.02.02 – «Белорусский язык». – Минск, 1967. – 15 с.
8. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. – [2-ге вид., переробл.]. – К. : Пугач, 2005. – 388 с.
9. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття / Любов Струганець. – Тернопіль : Астон, 2002. – 352 с.